

Література

1. Авторханов А. Г. Технология власти / А. Г. Авторханов. – М., СП «Слово» – Центр «Новый мир», 1991. – С. 638
2. Хигли Д. Революционные элиты / Д. Хигли // Сравнительная политика. – № 2(8). – 2012. С. 4–29
3. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – № 4. – 2005. С. 16–28.
4. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер. – М. : ИГП РАН, 1997. – 345 с.
5. Ламажаа Ч. К. Архаизация общества. Тувинский феномен / Ч. К. Ламажаа. – М.: Издательский дом «Ли-брокком», 2013. – 272 с.
6. Кравець Г. В. Революція як механізм зміни влади в країнах пострадянського простору / Г. В. Кравець // Перспективи. – № 3(49). – 2011. С. 77–82
7. Грисюк В. П. PR на революції та революція як PR / В.П. Грисюк // Молодий вчений. – № 5(8) – 2014. С. 184–186

Яковлев Д.В.

*доктор політичних наук, професор,
декан факультету політології та соціології
Національний університет «Одеська юридична академія»*

«БАТЬКО ПОРАЗКИ»: ВИБІР ОСТАННЬОГО ГЕНСЕКА

I. Вступ. Свій серед чужих.

У перемоги багато батьків, а от поразка – завжди сирота. Перемога одного політичного актора є поразкою для інших. Це стандартна ситуація політичного змагання за голоси виборців та аксіома демократичного політичного життя. Але іноді поразка політика (коли він/вона ставить певну мету, але не досягає її) призводить до перемоги суспільства. У політиці

взагалі важко відрізнити, що є поразкою і у якій дрібниці ховається диявол: програш «битви» може стати початком переможної війни, і навпаки.

Михайло Горбачов – останній генеральний секретар ЦК КПРС, перший та останній Президент СРСР став «батьком» поразки великої імперії, її краху та розпаду. У «списку Горбачова» не лише сама держава – Союз, але й усе, що з ним пов'язувалось. Період його правління ознаменувався переоцінкою цінностей та постатей, інститутів та процесів, феноменів, символів та явищ, які тримали в страху весь світ та визначили історію ХХ століття. Це стосується осердя радянського режиму (головних політичних, ідеологічних, інституційних елементів комуністичної епохи): Ленін та Сталін, КПРС та КДБ, Рада економічної взаємодопомоги та Організація варшавського договору, соціалізм «з людським обличчям» та комунізм, радянська партократія та комсомол, авторитаризм та «вороги народу», інтернаціоналізм та класова боротьба, «Пролетарії усіх країн, єднайтесь!» та «Ми вас поховаємо!», діамат та науковий комунізм, планова економіка та номенклатура.

М. Горбачов – політик у європейському сенсі цього слова, визнаний реформатор та бажаний гість у столицях всіх демократичних країн, який став символом завершення епохи Холодної війни. Після генсеків епохи «застою» (передусім – Л. Брежнев, але також Ю. Андропова і К. Черненко) він повернув радянському стилю політичного керівництва життя, революційну енергію та здатність говорити без папірця. Говорити з людьми.

Але така вже вдача останнього генсека – він не хотів зробити те, що зробив. Саме тому його критикують за абсолютно протилежні речі. За намагання зберегти імперію, за прагнення реформувати Союз та за його розпад. За ставку на номенклатуру і за боротьбу з нею. За свободу слова та цензуру, за народовладдя та за нездатність почути голосу народу. За підтримку дисидентів та дисидентського руху (А. Сахарова та ін.) та занадто ліберальне ставлення до них. Його доля – половинчастість в усьому. Перебудова та гласність не змогли врятувати Союз, увага політбюро до економічних питань не вирішила проблеми дефіциту та черг. Усвідомлення М. Горбачовим важливості національного питання не убезпечило від вибуху націоналізму та зіткнення національних ідентичностей, нейтралізація комуністичної партії не призвела до багатопартійної системи та не позбавила політичної ваги «партію влади» (колишніх комуністів, які зберегли владу та власність завдяки удаваній безпартійності) у пострадянських республіках.

Внутрішньополітичні поразки ініціатора перебудови сприймалися ліберальною частиною суспільства як перемоги демократії та дивним чином поєднувалися із зовнішньополітичними перемогами, які, проте, негативно оцінювалися ортодоксами. У Радянському Союзі М. Горбачова ненавиділи спочатку як комуністичного лідера, а потім – як політика, що «продався» Заходу. І це на тлі безмежного «горбачевізму» західних урядів і західної громадської думки.

II. Логіка радянського політичного процесу

Радянський політичний процес мав власну логіку. Вона була обумовлена реальним досвідом побудови держави в абсолютно унікальних історичних,

ідеологічних, політичних та економічних умовах. Один із найвитонченіших критиків «реального комунізму» О. Зинов'єв слушно зауважив, що «... комуністичне суспільство повністю було пристосоване до системи управління, держава виростала з явищ комунальності та сама стала їхнім розвитком в масштабах цілої країни... держава перебрала усі ті функції, які в західних країнах виконують приватні підприємці та їхні контори, банки і всякого роду недержавні механізми самоорганізації (Зинов'єв О., Посткомуністична Росія: публіцистика 1991-1995рр., М., 1996 р., с. 9).

При цьому, сталінський тип комуністичного режиму був волюнтаристським (сталіністи прагнули силою змусити народ робити те, чого хоче вище керівництво), а брежнєвський тип – пристосовницьким (брежнєвісти пристосовувались до рутинного процесу життя).

Протягом трьох генерацій «радянських людей» було сформовано й відповідну «картину світу». Остання будувалась на здобутках (реальних та уявних) радянського режиму у соціальній, ідеологічній, науковій, економічній сферах. А головне – у міжнародних відносинах. Ключове послання режиму полягало у тому, що радянський образ життя та комуністична ідеологія утворили з Росії, яка до 1917 року знаходилась на узбіччі світової історії та європейської цивілізації, одну з двох світових потуг. СРСР диктував свою волю не лише країнам-сателітам в усіх куточках світу, а й визначав хід світової історії. Ідея «Великої держави» утворювала «зону психологічного комфорту» для громадян, які потерпали від бідності, відсутності елементарних свобод та диктату авторитарних правителів. Сьогодні М. Горбачов каже, що у нього з'явилось відчуття дежавю – повторюються події часів Холодної війни, споруджуються нові стіни, посилюються нові вогнища напруженості (Горбачов М. Глубинная причина украинского конфликта – в распаде СССР [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/ideas/2015-01-12/8_gorbachev.html).

Епоха застою, коли «економіка була економічною», правила геронтократія, що готувалась до «перегонів на лафетах» (яка почалась у грудні 1980 року, коли помер Голова Ради міністрів А. Косигін), водночас сформувала певні передумови для перебудови. Не останню роль у цьому відіграла особистість Л. Брежнєва, який «жив сам і давав жити іншим», віддаючи перевагу простим радощам життя, та не вдаючись до масштабних «чисток». Звичайно, ці «переваги» брежнєвізму, як типу керівництва, особливої ваги набували лише у порівнянні зі сталінізмом. Масові репресії відійшли у минуле, на політичну арену поступово виходили «діти ХХ з'їзду», формувались команди «консерваторів» та «реформаторів». Продовженню руху курсом «дорогого Ілліча» заважав комплекс внутрішніх та зовнішніх факторів, серед яких слід відзначити падіння цін на нафту (з 1980 по 1986 рік ціна впала у шість разів) та ескалація гонки озброєнь за часів адміністрації Р. Рейгана. Як зазначав Г. Кісінджер (вже з позиції переможців): «Радянський Союз, незважаючи на всю свою військову потугу, був все ще досить відсталою країною. Попросту кажучи, Радянський Союз не був досить сильним або досить динамічним для виконання тієї ролі, яку призначили

йому радянські керівники» (Киссинджер Г. Дипломатия.-М., 1997). У 1985 році М. Горбачов знайшов адекватну відповідь на виклик часу – реформувати радянську систему на основі «ленінського курсу» та «соціалізму з людським обличчям». Але йому довелось рухатись далі.

III. Парадокс «Перебудови»

Перебудова почалась з тотальної критики минулих помилок радянського керівництва і розкриття правди в центральних ЗМІ. М. Горбачов виступив з викриттям негативних аспектів недавнього минулого. Він сподівався, що гласність (свобода слова) дозволить вивільнити історичний потенціал комунізму, який пригнічувався через незліченні помилки комуністичного керівництва (усіх вищих керівників, окрім Леніна). Така критика вибивала ґрунт з-під ніг у самих радянських керівників та зрештою призвела до втрати суспільної довіри. Але не тільки: позиція Горбачова полягала у тому, що одразу після дефектного (реального) комунізму можна побудувати справжній, ленінський комунізм.

До речі, це уявлення, характерне для волонтаристського типу керівництва, не вдалось подолати й донині – час від часу декларується можливість порівняно швидкого переходу до демократії під керівництвом правильних людей – «реформаторів».

До 1991 року М. Горбачов припинив «Холодну війну», відкрив кордони. У Союзі була справжня свобода слова та пройшли перші вільні вибори. Він знову опинився перед вибором: здійснювати ліберальні економічні реформи та рухатись до демократичної політичної системи, або продовжувати модернізацію радянської системи. Але Президент вирішив рухатись власним курсом, продовжуючи перебудову, як третій шлях між «реальним комунізмом» та демократією. Він намагався в рамках комуністичної ідеології та радянської «картини світу» здійснити зміни економічних і господарських механізмів країни для забезпечення політичного розвитку та економічного зростання.

У той час М. Горбачов стверджує, що Радянський Союз відданий справі будівництва комунізму (передового суспільного ладу), і тому відкидає усі спроби капіталістичного Заходу змінити радянську політичну систему. З іншого боку, перебудова повинна «посилити» комунізм в країнах Східної Європи, змінити політичне і військове мислення імперіалістичного Заходу і, в кінцевому рахунку – перебудувати весь світ на основі справжнього комунізму. Як виявилось згодом, започаткувавши відкритість радянського суспільства і діалог між двома політичними антиподами (комунізмом і капіталізмом) перебудова розчистила місце для домінування капіталістичної системи.

Ініціатори перебудови як філософського, політичного і соціального проекту недооцінили той факт, що в світі ідеологічної, політичної та економічної конкуренції у них був могутній противник, розташований за межами комуністичної реальності. Мова йде про демократичний проект. Можна стверджувати, що перебудова закінчується там, де починається демократія.

Дійсно, М. Горбачов претендував на оновлення комуністичного режиму, але у нього не було інших ідей, крім тих, які він запозичив у західній традиції, та й «...не було інших засобів, крім західних грошей» (Фюре Ф. *Прошлое одной иллюзии.*-М., 1998, с. 556). На думку Д. Фурмана «... до перебудови ми прийшли з дуже чітким невдоволенням нашою суспільно-політичною системою, більш-менш ясними суспільно-політичними ідеями (демократія, ринок та ін.) і практично без будь-яких спроб систематичного історико-філософського обґрунтування цих ідей» (Фурман Д. *Обране.* – М., 2011. – с. 298). Перебудова опинилась між двома «картинами світу» – радянською та демократичною. Нездатність лідерів перебудови «надати сенс» політичним перетворенням, відмінний від характеристик радянського та західного політичного процесу, мала наслідком крах Союзу. «Кінець комунізму настав у силу збігу обставин. Те, що відбулось потім, також не дуже-то визначалося цілеспрямованими діями» (Фюре Ф. *Прошлое одной иллюзии.*-М., 1998, с. 13).

На думку Д. Фурмана, «Перебудова – заключний етап життя нашої тоталітарної системи, перехід від її «старіння» до агонії смерті. Перебудова доводить до логічного кінця тенденцію до лібералізації, яка позначилась ще в 50-і роки, і переводить її в потенційно нову якість – у свідоме відкидання нашої тоталітарної системи в цілому і в боротьбу за побудову нового, демократичного суспільства» (Фурман Д. *Обране.* – М., 2011., с. 313).

IV. Висновки

Ці проблеми не вирішені досить. Історичні виклики, які не знаходять адекватної відповіді у політичній площині протягом значного часового відрізка утворюють нові небезпечні «лінії розколу» у суспільстві, призводять до збройних протистоянь та військових конфліктів. Актуальність «Перебудови» для сьогодення полягає у тому, що уроки «поразок» останнього генсека не засвоєні ані політичним класом, ані суспільством.

М. Горбачов створив модель перетворень, у якій намагався поєднати радянську модель «реального комунізму» із електоральною демократією та свободою слова. Він обрав відразу два шляхи: комунізм та демократію. Радянська школа керівництва вчила, що не можна діяти за принципом «або – або». Ці принципи «*Old school*» проявлялась потім у діяльності Л. Кравчука та Л. Кучми, відчутними вони є й сьогодні.

Перебудова стала Великим епізодом світового політичного процесу. Вона дала чітку та однозначну відповідь на питання: «Чи існує третій шлях?». Поразка перебудови означала, що вибір посткомуністичного політичного класу та суспільства у цілому обмежений двома альтернативами. Він полягає або у демократії, або у авторитаризмі. Але питання: «Чи переможе демократія вже у цей час, або нам належить ще один тоталітарний «спазм»?» – залишається відкритим.